

історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України»: тези доповідей і повідомлень. – К.; Кам'янець-Подільський, 1991.

15. Гальчак С.Д. Краєзнавство Східного Поділля / Сергій Гальчак. – Вінниця, 2005.
16. Баженов Л.В. Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України в ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... д. істор. н.: 07.00.01 – історія України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 36 с.

Generalized life, analyzed scientific creativity, work on the history of skirts doctor of historical sciences, professor of winery M.M. Kravets (1928-2011).

Key words: *M.M. Kravets, stages of research and educational activities, regional history, history of Podoly, podillyeznavstvo.*

Отримано: 17.09.2011

УДК 281.9.(477.43)«17-18»

Ю. І. Блажевич

СТАНОВИЩЕ ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА ПОДІЛЬСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ В УМОВАХ ІНКОРПОРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

В цьому дослідженні, на основі архівних, документальних та історичних матеріалів, висвітлено процес реалізації імперського курсу на уніфікацію та одержавлення церковно-релігійного життя за синодальним зразком в Подільській православній єпархії, показано становище парафіяльного духовенства краю в умовах інкорпораційної політики царського самодержавства кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.

Ключові слова: *імперський курс, парафіяльне духовенство, єпархія, духовне управління, інкорпорація, уніфікація і одержавлення церковно-релігійного життя.*

Суспільно-політичні процеси, які активізувалися в колишньому СРСР в кінці ХХ ст., привели до його розпаду і утворення незалежних держав, в тому числі й України. Тут, поряд з політичними, економічними та державотворчими процесами розпочалося відродження духовної культури українського народу, особливо церковно-релігійної сфери. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.) відкрив шляхи для розвитку всіх релігій на теренах Української держави, започаткував нову віху в становленні державно-церковних відносин на сучасному етапі. Вивчення таких взаємин у досліджуваному періоді, допомагає нині в реалізації принципів свободи віросповідання, толерантності і рівноправ'я в багатонаціональній і полі конфесійній Україні, відродженні традицій і звичаїв самобутнього українського православ'я ХVІ – ХІХ ст.

Деякі сторони становища парафіяльного духовенства Поділля у ХVІІІ–ХІХ ст. знайшли своє відображення в публікаціях

церковних істориків того періоду В. Біднова, П. Вікула, П. Лебединського, М. Кояловича, С. Рункевича, Є. Сіцінського та ін. Однак через свою ідеологічну заангажованість вони не завжди об'єктивно підходили до висвітлення цього питання.

Останнім часом до проблеми відродження духовно-релігійного життя українців і їх минулого привернута увага багатьох дослідників України і зарубіжжя. Серед них С. Бабій, В. Бондаренко, І. Власовський, Є. Єленецький, В. Климов, А. Колодний, Д. Крижановський, О. Саган, П. Саух, В. Ульяновський, Л. Филипovich, П. Яроцький та ін. Якщо їх дослідження охоплюють всю релігійну сферу України, то публікації місцевих істориків-регіоналістів, краєзнавців Л. Баженова, Є. Зваричука, Ю. Земського, А. Опрі, С. Причишина, П. Слободянюка, В. Смолінського, А. Філінока та автора цієї статті більш конкретно, на місцевому архівному матеріалі, висвітлюють різносторонні аспекти релігійного життя досліджуваного періоду. Водночас детальний аналіз становища парафіяльного духовенства Подільської православної єпархії до цього часу не було, тому автором поставлена мета і завдання на матеріалах Хмельницького і Вінницького обласних державних архівів та публікацій більш глибоко і ґрунтовно розкрити цю проблему, зробити певні висновки і прогнози для сьогодення й для майбутнього розвитку духовного життя подолян.

Наш край має багатотисячолітню церковну історію, яка останні тисячу років тісно пов'язана з християнством, розколи якого на православ'я, католицизм і протестантизм приводили до жорстоких релігійних протистоянь на теренах України, до руйнувань і людських жертв. До цього додалась національна трагедія – після знищення монголо-татарами Київської Русі українські землі кількасот років перебували в складі Литви, Польщі, Угорщини, Туреччини, Московської держави та інших країн. Це спричинило посилення релігійного і національного гноблення з боку цих держав, нівелювання української культури і ментальності.

На межі XVIII–XIX ст., коли Правобережна Україна разом з Подільським краєм, внаслідок трьох поділів і повної ліквідації Речі Посполитої, відійшла до складу Російської імперії, царський уряд розпочав проведення активної інкорпораційної політики в усіх галузях суспільного життя, зокрема й у релігійній сфері. Насамперед, нещадному викоріненню підлягала самобутність українського православ'я, яка сформувалась в XVI–XVIII ст. і вирізнялась своєю соборністю, яскравою колоритністю церковної музики й іконопису, піснеспівів, мови богослужіння, своєрідною архітектурою культових споруд (козацьке бароко), народними формами, способами та етикою взаємин релігійної громади і парафіяльного священика. Цей принцип соборноправності полягав у спільному вирішенні проблем церковного життя, охоплював всі ланки церковної організації. Духовний пастор уособлював в очах парафіян авторитет релігії і церкви, їх високу моральність і просвітницьку місію. Він був центральною постаттю громадського життя, наставником і порадиником, живим втіленням духовних цінностей українців, но-

сієм віковичних традицій поневоленого народу, надійним провідником на складних поворотах української долі. Так, наприклад, в українському православ'ї набула непохитного авторитету традиція обрання священика та інших церковнослужителів парафіяльною громадою. Це був принцип соборності, випробований століттями надійний спосіб обрання на пастирське служіння людини, яку громада знає, шанує і якій повністю довіряє.

Серед усіх чеснот, яким мав відповідати обранець, на першому місці стояла вимога: він має бути людяним. Це поняття у свідомості українців наповнене широким змістом: уважність, чуйність, лагідна вдача, порядність у приватному житті, постійна турбота про церкву і спільні інтереси парафіян, відсутність пиhi і жадоби збагачення. Церковна громада весь час дбала про те, щоб релігійне життя не занепадало, а священик і причет мали належні побутові умови, відповідні матеріальні статки. Таким чином, інститут священства був так міцно укорінений у духовній культурі українців, що помітно давав знати про себе ще в перші десятиліття XIX ст., всупереч всіляким спробам імперської і церковної влади [59, с.112].

Інститут обрання на парафію пов'язував громаду і священика обопільними інтересами. Парафіяни брали на себе зобов'язання допомагати пастирю і його помічникам в налаштуванні його побуту (будівництві хати, допоміжних господарських споруд), в роботі на городі й домашньому господарстві, на церковних нивах і луках, в оплаті священицької праці, догляді за церквою. Священик, як вже зазначалося, мав обов'язок сумлінного служіння, християнських чеснот, моральної поведінки. Водночас для пастиря громада була моральним і правовим захистом від сваволі державних чи церковних управлінських структур [59, с.114].

Ці та інші «вольності» українського православ'я вигідно відрізнялися від тих жорстких правил, які почало запроваджувати царське самодержавство в релігійній сфері Правобережної України і Поділля після 1793 року. Як відзначають сучасні дослідники церковної історії, для «українського селянина XIX ст. місцева церква, якою б вона не була, все ж залишалася центром, з діяльністю якого були пов'язані всі найважливіші події в житті – народження, одруження, поява дітей, кінець життєвого шляху» [59, с.226].

Тому після того, як в 1795 р. була створена Подільська православна єпархія з управлінськими структурами на місцях, правлячий архієрей Іоаникій (до речі, єдиний уродженець нашого краю з усіх дореволюційних архієреїв, які займали подільську кафедру), разом з духовною консисторією і духовними управліннями стали постійно займатись організацією роботи парафіяльного духовенства і їх причту на місцях, здійснювати повсякденний контроль за їх поведінкою та діяльністю. Особлива увага надавалася проведенню церковних богослужінь і християнських таїнств згідно з приписами Священного Синоду та єпархіального управління.

Одним з найголовніших релігійних обрядів було хрещення. В першій половині XIX ст., при надзвичайно великій смертності дітей, новонароджених завжди намагалися охрестити в перші

дні після появи на світ. Злиденне життя, відсутність нормальної медичної допомоги були причинами такої високої смертності і тільки наявність у сім'ї великої кількості дітей дозволяло вирівнювати демографічну ситуацію в Подільському регіоні. Консисторія і духовне правління сліdkували, щоб обряд хрещення, а також вінчання і похорони записувалися священником або причетником в спеціальну метричну книгу за певною формою з обов'язковим записом дати народження, імені немовляти, імен і станової приналежності батьків й чи перебувають вони в законному шлюбі, хто є хрещеними батьками [47, арк.2].

Епархіальні власті також досить строго сліdkували за дотриманням норм шлюбних відносин згідно з Священним Писанням, апостольськими та соборними постановами, положеннями імператорських і синодальних указів. Згідно з цими актами, особа, що бажала вступити до шлюбу, повинна була звернутися до свого парафіяльного священника, вказавши біографічні дані та повну інформацію про наречену, її віросповідання і батьків. Священик після проведення богослужіння в недільні чи святкові дні тричі оголошував про майбутній шлюб і якщо парафіяни не мали ніяких зауважень чи претензій до майбутніх молодят і їх родичів, після здійснення обряду вінчання священник фіксував укладення шлюбу в метричній книзі й записував інформацію про відсутність претензій до наречених з боку мирян в особливу обшукову книгу [65, с.342].

Варто зазначити, що для здійснення обряду вінчання церковним правом передбачалася низка обмежень. Серед них – абсолютна заборона вінчатися тим, хто вже перебуває в шлюбі, а також чорному духовенству, особам, які фізично або душевно нездатні до цього обряду, при недосягненні певного віку, без згоди батьків, при вступі до четвертого шлюбу. Це ж стосувалося близьких родичів [50, арк. 1-3].

Шлюбні заборони стосувалися й такої категорії як військові. Так в 1806 р. парафіяльному духовенству було надіслано розпорядження, щоб вони «військових чинів ні за яких обставин не вінчали під загрозою суду», оскільки вінчання військових здійснювалося тільки полковими священниками [2, арк.1-3]. Водночас указом Св. Синоду епархіальному начальству дозволялося розривати шлюби дружинам солдатів, які пропали безвісти, але за умови, що ті не об'явилися протягом п'яти років, або не повернулися з полону протягом 10 років [18, арк.2]. Це ж стосувалося дозволу виходити заміж вдруге вдовам військовослужбовців. Проте і тут потрібні були довідки про смерть від військової установи, а також від священника і сільського начальства [54, арк.1-26].

Імператорськими указами на початку XIX ст. заборонялося парафіяльним священникам здійснювати обряд вінчання напередодні дат коронування імператора та його вступу на престол. Ця ж заборона стосувалася великих церковних свят [60, с.108].

В синодальний період, особливо наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., досить поширеними стали шлюби православних з іновірцями християнського обряду – католиками і протестанта-

ми. В таких випадках особи, що одружувалися, давали священнику письмову обіцянку виховувати дітей у православній вірі. На Поділлі досить частими були випадки коли поміщики-католики забороняли православним священникам здійснювати такі шлюбні обряди, тому що діти ставали православними. Такі випадки доповідалися подільським архієреєм Київському, військовому Подільському і Волинському генерал-губернатору, який зразу ж вживав рішучих заходів щодо таких порушень [22, арк.1-9].

Архіпастирю Іоанікію досить часто приходилося звертатися до Кам'янецької римсько-католицької консисторії щодо порушень ксьондзами чинного законодавства і хрещення дітей з православних сімей за католицьким обрядом [20, арк.13], про вимоги римсько-католицького духовенства брати розписку з осіб православної віри, які одружувалися з католиками про виховання майбутніх дітей згідно з католицькими правилами [19, арк.27; 21, арк.1-24], або про четвертий шлюб православного з католичкою [51, арк.4-5]. В усіх випадках римсько-католицька консисторія змушена була реагувати досить жорстко, згідно з вимогами законів Російської імперії та православними церковними канонами.

Водночас цивільне законодавство XIX ст. забороняло подружні союзи православних з нехристиянами, особливо з іудеями і мусульманами, але дозволяли шлюб з охрещеними євреями, хоча для цього потрібно було зібрати чималу кількість довідок від цивільних і церковних властей [4, арк.1-26].

Подільське єпархіальне начальство дуже ретельно слідкувало за суворим виконанням священниками похоронних обрядів. Смертність у досліджуваній період була великою, особливо, як уже зазначалося, це стосувалося смерті дітей. Так, наприклад, з річного звіту благочинного першого округу Кам'янецького повіту за 1850 р. встановлено, що померло за цей час в 15 парафіях 444 особи, з них 276 дітей, водночас за цей період було обвінчано 129 пар, народилося 530 немовлят [48, арк.6-7]. Подібна ситуація була і в інших повітах Подільської губернії. Все це свідчило, що народжуваність в більшості випадків переважала над дитячою смертністю, що позитивно впливало на демографічну ситуацію в регіоні. Тут необхідно зазначити, що в метричних книгах священники завжди записували причину смерті. У випадках дитячих смертей найбільше фігурують записи «від родів», «від віспи» та деяких інших хвороб. Найбільше помирало дітей від віспи, тому губернські власті через правлячого архієрея і духовну консисторію примушували священників під час проповідей і в бесідах з мирянами звертати їх увагу на те, щоб вони робили дітям щеплення проти цієї хвороби, хоча це великого ефекту не давало. Зокрема, в першому окрузі Кам'янецького повіту в першому півріччі 1850 р. народилося 225 дітей, померло 28 немовлят, хоча без щеплення від віспи залишились 197 дітей, а в другій половині того ж року народилося 305, померло – 26, без щеплення залишилося 279 дітей [48, арк.1-2].

Значною, хоч і сумною подією, були і похорони знаних на Поділлі осіб. Так, наприклад, після смерті першого архіпастиря

Подільської єпархії високопреосвященного Іоаникія указом духовної консисторії від 19 лютого 1819 р. № 397 всім духовним правлінням, штатним і позаштатним монастирям було наказано «... в усіх соборах, монастирях і церквах перед Літургією відправити панахиду по мертвому архієпископу Іоаникію» [55, арк.2]. Цим самим указом встановлювалося, що щорічно, в день смерті владика 2 лютого, проводити поминальну молитву за покійного по всій єпархії. Це розпорядження виконувалося до 1918 р.

Водночас, у зазначений період церковне життя та діяльність парафіяльного священства тісно перепліталися з суспільними процесами та громадським життям. Оскільки духовник нерідко був єдиною освіченою особою в селі, то саме з його допомогою влада вирішувала низку проблем, які повинні були б вирішувати лікарі, педагоги, нотаріуси, агрономи, статистики тощо. Найважливішою справою було викладання Закону Божого в світських навчальних закладах – у школах міністерства освіти, гімназіях, ВНЗ. На заочно-вчительські посади завжди вибирали найбільш досвідчених і підготовлених священників, нерідко нагороджених церковними і державними відзнаками.

На священнослужителів й церковнослужителів покладалися обов'язки ведення різноманітної документації. За підрахунками відомого дослідника П. Горського-Платонова, духовенство у храмах вело біля 30 видів канцелярських повинностей, кожна з яких займала чимало часу. Це й метричні та сповідальні книги, фінансові звіти, щомісячні інформації й повідомлення до статистичних комітетів, поліцейським чинам і повітовим землемірам, військовим органам, медичним установам, пожежним командам тощо. Так, наприклад, священників і причетників обов'язково залучали до перепису населення [58, с.16], до заходів проти віспи і кору [11, арк.355-356], до протипожежних заходів у церквах, тому що через необережність і недбалість причетників часто горіли дерев'яні храми [9, арк.2-44; 10, арк.2-21]. А в селі Лісогірці Кам'янецького повіту не тільки згорів православний храм, але й пожежа знищила 29 селянських та 3 церковних будинки, сільську корчму, завдала людських жертв [50, арк.2-20]. Тому священники у своїх проповідях наголошували мирянам про дотримання правил пожежної безпеки, закликали берегти від вогню своє майно. В єпархії досить часто траплялися крадіжки церковного майна (ікон, чаш, дискосів, свічок, мірниць, риз, Євангелій, антимінсів) і священники по інстанції доповідали про такі випадки церковним і поліцейським властям [5, арк.5-6].

Канцелярські обов'язки духовенства посилювалися ще й нотаріальними повноваженнями – акти громадянського стану, паспорти і різні свідоцтва заповнювалися і готувалися причетниками, але священники завіряли видані ними документи і несли сувору відповідальність за їх достовірність. За невірно оформлені або сфальшовані документи вони підлягали кримінальному суду, позбавлялися духовного сану, нерідко засуджувалися на поселення в Сибір і обов'язково давали підписку «... ніколи себе священниками не іменувати і не вчиняти ніяких священнодій» [31, арк.2-3; 32, арк.1-20].

Поряд із веденням парафіяльної документації священнослужителі виконували функції пов'язані з співпрацею з іншими державними установами – губернськими і повітовими управліннями [1, арк.46], поштовими відомствами [12, арк.51], брали участь у заходах щодо розведення картоплі. В указі Подільської духовної консисторії підкреслювалось, що імператор Микола I наказав єпархіальному начальству зобов'язати парафіяльне священство після богослужінь пропагувати серед парафіян необхідність розведення картоплі, як другого хліба, і «... показувати селянам приклад саджання картоплі у себе на городі...» [56, арк.1].

Сільському та міському духовенству доводилось часто співпрацювати з військовими установами, особливо щодо правил призову дітей духовенства на військову службу, введених при Миколі I: «Діти священників і дияконів православного і вірменогригоріанського вірувань, а також діти пасторів зараховуються до першого розряду добровольців, зобов'язаних до підвищення в офіцери відслужити чотирьохлітній термін... Ті, хто витримав екзамен при вступі на службу, а також ті, хто мав атестати або свідоцтва про закінчення курсу навчання, зараховувався за загальними правилами унтер-офіцерами, а ті хто не здав екзамену, рядовими» [57, арк.3-11].

Поширеною серед священників була посада духовного депутата – особи, що була присутня при розслідуванні церковної справи цивільними слідчими. Призначав їх архієрей за поданням благочинних. Частина духовенства призначалась депутатами при судах різних інстанцій, де вони приводили до присяги підсудних і свідків. Нерідко парафіяльні священники виконували функції «мирових суддів», якщо траплялися випадки дрібного хуліганства, пияцтва, бійок тощо. Селяни знали, що в таких випадках звернення до земельного суду вимагало значних коштів і тому священник, дяк чи церковний староста виконували функції «швидкої допомоги» і самостійно відновлювали громадський порядок в селі [17, арк.2].

Священик повинен був бути знайомий з інженерно-будівельною справою, тому що при спорудженні церкви він складав первісний план будівництва храму, а потім вже до цього процесу підключався єпархіальний архітектор, який, за його звітами, щорічно від 40 до 50 раз виїжджав на місця для допомоги з питань будівництва та ремонту храмів [63, с.14].

Священикам доводилось займатися й питаннями оформлення духовних заповітів на користь церков і монастирів [24, арк.2; 45, арк.2-10; 46, арк.4; 15, арк.2], свідоцтв особам православного віросповідання, які бажали вступити в міські товариства купців, де було б зазначено, що вони є дійсно православними чи єдиновірцями і це підтверджувалось виписками із метричних та сповідальних книг [16, арк.2], а якщо такі виявлялися фальшивими, то священників звільняли з посад і переводили на посади причетників або застосовували інші заходи покарання [23, арк.6].

Дуже не просто складалися стосунки парафіяльного духовенства з місцевими власниками сіл і маєтків, особливо з помі-

щиками і магнатами римсько-католицького віросповідання. Як показує аналіз архівних матеріалів, загострення таких стосунків в Подільській губернії спостерігалося на третьому етапі відродження православ'я в краї за часів архієпископства Іоанікія Полонського, а також в 40-50-х рр. XIX ст., коли розпочався п'ятий етап, що характеризувався крутим поворотом в релігійній політиці імператора Миколи I щодо зміцнення позицій православ'я в імперії і в регіоні (1832-1855 рр.).

На початковому етапі, особливо за царювання Павла I і Олександра I, поміщики і магнати польського походження, зрозумівши, що самодержавство зробило ставку на них, намагалися використати всі можливості для повернення своїх позицій не тільки в цивільних справах, але й у конфесійній політиці. Для цього вони намагалися знову посилити вплив католицької і уніатської церков на мешканців Поділля і водночас принизити, або й нівелювати роль православної віри на місцях. Насамперед вони, як власники земель, намагались зменшити, переділити або захопити церковні наділи, як це, наприклад, намагалися зробити граф Потоцький в м. Могиліві [27, арк.2]; граф Марков, який намагався захопити церковні землі в селах Летичівського повіту [26, арк.4]; граф Мархоцький – у селах Отроків і Семироги Ушицького повіту [27, арк.1-39]; графиня Браницька – в селі Біла Кам'янецького повіту [30, арк.1-3] та інші.

Архієпископ Іоанікій в 1806 р. навіть змушений був звернутися до цивільних властей Подільської губернії з спеціальним посланням щодо безчинства поміщиків Могилівського повіту. Від імені шести благочинних і всього священства цього повіту він просив припинити захоплення церковних земель. В своєму зверненні архієрей підкреслював, що місцеві поміщики, посесори і економи вже декілька років забирають у священників і причетників орні і сіножатні землі, не дозволяють вирубувати дерева в поміщицьких лісах для побутових потреб і навіть для випічки проскури. Користуючись своєю владою, намовляють селян не обробляти церковні землі тощо [29, арк.5].

На його звернення губернське правління відреагувало позитивно і після відповідної перевірки наказало нижнім земським судам детально розглянути цю скаргу і примусити повернути ці землі за призначенням. Проте часто судові процеси затягувалися на довгі роки, тому що селяни-кріпаки повністю залежали від своїх панів і в багатьох випадках їх змушували не підтверджувати очевидних фактів, як того вимагало судове законодавство.

Правлячим архієреям Подільської православної єпархії неодноразово приходилося звертатися до генерал-губернатора, губернаторських і повітових властей за скаргами священників про невиконання поміщиками-католиками указів Св. Синоду, відповідних розпоряджень консисторії та духовних правлінь щодо заборони використовувати працю кріпаків в дні церковних свят, у недільні та високоурочисті дні, присвячені знаменним подіям і датам у житті імператорської сім'ї. Проте, як свідчать архівні дані, дуже часто ця заборона порушувалась. Так, наприклад, священник Єроцький з села

Мартинівки Проскурівського повіту написав рапорт своєму благочинному, що під час богослужіння в храм увірвався отаман-католик із села Грузевиці і, погрожуючи нагайкою, вигнав кількох односельців з церкви і завівши їх в корчму почав їх бити нагайкою, а потім погнав їх у село Грузевицю на панські роботи [53, арк.2]. Така ж справа розглядалася за розпорядженням генерал-губернатора про свавілля поміщиків Ольгопільського повіту, які примушували своїх кріпаків працювати в дні церковних свят [3, арк.1-11].

У вересні 1848 р. вийшов черговий імператорський указ, в якому губернські правління були суворо попередженні щодо ліберального ставлення до протизаконних дій місцевих поміщиків і чиновників, що їх прикривають. Водночас, в указі було підтверджено, що у недільні, святкові і високоурочисті дні селяни не повинні виконувати панщину, а відвідувати церкву. Крім цього, встановлювалися нові правила, за якими в дванадцять церковні і Храмові свята, в дні верховних апостолів Петра і Павла, Святого Миколая також заборонялося використовувати працю підневільних мирян [6, арк.1]. Проте і в наступні роки такі випадки траплялися досить часто.

Тут також варто зазначити, що в 30-50 рр. ХІХ ст. відбулося чергове загострення стосунків між поміщиками-католиками і православним духовенством та православними парафіянами. Поштовхом до цього, було польське повстання 1830-1831 рр., широка участь в ньому католицького духовенства, польських панів і уніатів, тому імператор Микола І круто змінив курс конфесійної політики, застосовавши низку превентивних заходів до нейтралізації католицизму і ліквідації уніатства наприкінці 30-х років ХІХ ст., а також всіляко зміцнюючи позицію православ'я в державі і в регіонах, в т.ч. на Поділлі, згідно з уварівською формулою «Самодержавність, православ'я, народність» і бажанням імператора будь-якими засобами «... приборкати польський вплив і підняти елементи руські аж до повної єдності з великоросійськими...» [64, с.26] по всій Правобережній Україні.

Тепер головна увага стала приділятися сільському православному кліру.

20 липня 1842 р. було оприлюднено «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землями, будинками й одноразовими допомогам в губерніях Вітебській, Могилівській, Мінській, Віленській, Гродненській, у Ковельському й Овруцькому повітах Волинської та і Білостоцькій області». Його чинність з 31 серпня 1843 р. уряд поширив на Правобережжя і Поділля. На підставі цього документа церковний наділ мав складатися з 33 десятин землі для священника, причетників і церковних потреб. «Положення» зобов'язувало мирян задарма обробляти священницьку землю в розмірі 10 десятин, забезпечувати його житлом, господарськими будівлями, виконувати різні одноразові роботи. Це була своєрідна «церковна панщина» [64, с.28], яка привела до загострення стосунків між священниками і віруючими.

Головним джерелом існування причту стала плата з державної казни, розмір якої визначався класом (розрядом) парафії. Згідно

з духовними штатами всі парафії були поділені на сім класів. В Подільській єпархії сільські церкви, а їх, наприклад, у 1846 р. було 1344, були поділені на 3-7 класи, 1-2 класів не було. Так, в Брацлавському повіті в церквах 3-го класу на утримання церковного кліру щорічно виділялося 272 рублі сріблом, 4-го класу – 222, 5-го – 202, 6-го – 136, 7-го – 116 рублів сріблом [44, арк.7-9]. Окрім того, в класній градації були такі церкви, які мали власні засоби існування, тому посадові оклади церковникам були зменшені: в 4-му класі церковний клір отримував на рік суму в 148 рублів сріблом, в 5-му – 136, 6-му – 91, 7-му – 78 рублів сріблом. Всього на рік сільським церквам Подільської єпархії з державної казни виділялося 186794 рублів сріблом [44, арк.9]. Відповідно збільшилося витрати на утримання єпархіального начальства.

Таке істотне поліпшення матеріального становища сільсько-го духовенства і єпархіального начальства не тільки перетворювало церковний клір у своєрідних державних чиновників, але й піднімало престиж православного служіння в регіоні, де панували сильні католицькі традиції. Водночас способи, якими Російська імперія почала вирішувати ці проблеми, переклавши весь тягар нововведень на плечі і без того поневоленого українського селянина, відчутно вдарили по авторитету православної церкви, всіх священно- і церковнослужителів. Як вже зазначалося, для подільського селянства все це перетворилося ще в один вид панщини: обробляти церковну землю селянам доводилося за рахунок власних днів. Це постійно почало породжувати конфлікти, які, в свою чергу, підігрівались місцевими поміщиками, тому що їх зобов'язували виділяти частину земель своїх володінь, а також примушували виділяти значні кошти і матеріали для будівництва нових церков, будинків для священників і причетників.

Важливим важелем в руках єпархіальних властей у здійсненні тотального контролю за діяльністю парафіяльного духовенства були церковні покарання для недбайливих священників і причетників. Найчастіше епитимії, або епитимії [61, с.52-53], тобто церковне покарання за гріхи для духовних осіб, були пов'язані з позбавлення сану та заборонаю богослужіння [65, с.398]. Якщо сану позбавляли за канонічні, а не кримінальні провини, то такі особи могли залишатися в духовному відомстві на нижчих посадах – дяками, паламарями, церковними сторожами тощо. Коли ж священник не виконував приписів духовного суду і продовжував богослужіння, то він піддавався анафемі [66, с.25], тобто повному відлученню від церковного спілкування. В такому випадку винуватець міг бути постриженим в монахи, але без права повторної хіротонії [62, с.365], тобто рукопокладення. Водночас ці особи втрачали всі чини і нагороди, їм на сім років заборонявся в'їзд до столичних міст і від 12 до 20 років було заборонено займати виборні громадські посади [55, с.400].

Окрім того, священнослужителів карали за нанесення побоїв і образ причетникам, за допущення Святих Дарів до псування, за непослух своєму вищому начальству, за грубість і пияцтво, за службове недбалство, за обман і нахабство тощо [7, арк.1-32].

Протягом першої половини XIX ст. Св. Синод і відповідно епархіальні консисторії і духовні правління кілька разів видавали укази і розпорядження щодо постійних вимогань священиками плати за проведення релігійних обрядів. Така практика продовжувалася протягом досліджуваного періоду. Як свідчать архівні матеріали, священик Сваричевський із села Слободо-Ободовки Ольгопільського повіту, як повідомляло місцеве духовне правління в Подільську духовну консисторію, «... вимагає за тебе такі кошти: за великі похорони – 1 рубль 50 копійок сріблом, за малі похорони – 60 коп., за шлюб – 1 рубль 50 коп. і, окрім того три дні відпрацювати на священницькій землі..., за акафіст (піснеслів на честь Богородиці) – 10 коп. сріблом, велику панахиду – 50 коп., за хрещення від кожного хрещеного батька чи матері – по 3 коп. сріблом...» [33, арк.125, 141]. За висновками комісії священика необхідно було перевести в іншу парафію і суворо попередити, що при повторенні подібного його позбавлять духовного чину.

Єпископ Подільський і Брацлавський Євсевій, виконуючи черговий імператорський указ 1852 р., з цього приводу наказав консисторії і відповідно духовним управлінням на місцях ще раз суворо попередити, що «...сільське духовенство... забезпечено від казначейства посадовими окладами для того, щоб воно, на виконання даного в свій час Св. Синодом указу по кожній епархії, безкоштовно відправляло найважливіші християнські треби: молитву після народження, хрещення, сповідь, причастя, шлюб, елеосвячення, поховання і приєднання до православ'я іновірців; винуватці цього будуть суворо покарані» [14, арк.2, 5]. Далі, як це свідчать архівні дані, йдуть рапорти духовних правлінь і благочинних про те, що кожний парафіяльний священик попереджений і дав письмову розписку щодо недопущення подібних випадків у майбутньому [14, арк.10-127].

Як свідчать архівні матеріали, подільське сільське духовенство в багатьох випадках жорстоко обходилося із селянами, які повинні були обробляти церковну землю, виконувати інші церковні повинності. Так, наприклад, священик Людкевич із села Свинне Летичівського повіту, незважаючи на те, що селяни працювали на його угіддях в жнива і одночасно будували кам'яну церкву, примушував їх будувати його житловий будинок, а у випадку невиконання якихось повинностей застосовував фізичну силу. Такі ж заяви на свавілля священиків надійшли в духовну консисторію від селян с. Северинівки Ольгопільського повіту [35, арк.2,7], с. Салькове Гайсинського повіту [34, арк.4-6], с. Кукум Ольгопільського повіту [39, арк.1-4], с. Сосинки Вінницького повіту [59, арк.1-8]. А священик Миролюбов із с. Попова Гребля Ольгопільського повіту наніс такі важкі побої селянину Макаровському, що той невдовзі помер [38, арк.1-7; 38, арк.120-201].

Звичайно, ці священики понесли відповідні покарання згідно з рішенням духовного суду, а Миролюбову прийшлося позбутися священницького сану і відправитись монахом у Бершадський монастир.

Як свідчать архівні дані 1852 р., в Гранівському монастирі за п'ятику несли послух 18 причетників, в Свято-Гроїцькому –

11 душ [43, арк.17-19, 21-23]. Про подібні речі говориться в справах про покарання церковнослужителів Брацлавського [42, арк.1-30], Вінницького [41, арк.2-12], Ушицького [25, арк.3-4, 8-9] та Ольгопільського [40, арк.3-21] повітів. Більшість винуватців із числа причетників відбували, як вже зазначалося, спитимії в монастирях. Про їх поведінку, роботу та покавання постійно рапортували в духовну консисторію настоятелі чернечих обителей Подільського регіону [36, арк.1-11].

Священнослужителі та причетники також несли церковні покарання за те, що мали в користуванні вогнепальну зброю. Так, наприклад, у Вінницькому духовному управлінні з 1822 по 1837 постійно займалися цією проблемою, хоча значних результатів не досягли [8, арк.1-76]. Згідно з розпорядженням правлячого архієрея щодо того, що «...деякі священники і інші духовні особи Подільської єпархії мають в себе рушниці, займаються полюванням, беруть зброю з собою в дорогу...», що суперечило чинному законодавству, духовна консисторія направила відповідні укази в місцеві духовні правління з вимогою зброю негайно вилучити, церковників покарати, перевірити також наявність рушниць у учнів семінарії тощо [68, арк.2]. Як свідчать рапорти духовних правлінь, розпорядження єпископа Євсевія щодо зброї старанно виконувалось [13, арк.2].

Водночас необхідно зазначити, що все-таки православна церква у ті часи, незважаючи на її повне одержавлення, наполювала не лише духовну, але й побутову сферу подолян. Адже тільки в храмі вони могли почути зміст численних імператорських указів та губернаторських розпоряджень, відповідних документів єпархіального і духовного управлінь, інформацію про події в імперії та світі. Священники згідно з вказівками «зверху» пояснювали в храмах суть державних реформ і спростовували безглузді чутки, переконували робити щеплення і дотримуватися санітарно-гігієнічних норм, розповідали про новинки науки і техніки, закликали берегти природу, боролися проти пияцтва, пояснювали правила поведінки під час епідемій (чим, до речі, було врятовано життя багатьох тисяч людей). Саме при храмах велася і частина офіційної документації – метричні книги, сповідні розписи тощо, які тепер виступають важливим джерелом історії окремих населених пунктів.

Тому дослідження цього багатющого архівного матеріалу допомагає підняти завісу забуття над історичною і духовною спадщиною нашого Подільського краю і широко використати її в курсах історії України, релігієзнавства, історії української культури, у краєзнавчо-туристичній роботі, у виховних заходах в освітніх сферах та культосвітніх установах, позашкільних закладах, в олімпіадах та дослідженнях учасників МАН.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 51. – Спр. 20.

2. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 3765.
3. Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1330.
4. Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 10885.
5. Там само. – Ф. 442. – Оп. 35. – Спр. 561.
6. Там само. – Ф. 442. – Оп. 141. – Спр. 398.
7. Державний архів Вінницької області. – Ф. 506. – Оп. 1. – Спр. 58.
8. Там само. – Ф. 506. – Оп. 1. – Спр. 126.
9. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 294.
10. Там само. – Спр. 295.
11. Там само. – Спр. 340.
12. Там само. – Спр. 359.
13. Там само. – Спр. 396.
14. Там само. – Спр. 397.
15. Там само. – Спр. 416.
16. Там само. – Спр. 443.
17. Там само. – Спр. 444.
18. Там само. – Спр. 463.
19. Там само. – Спр. 1100.
20. Там само. – Оп. 1. – Спр. 1116.
21. Там само. – Спр. 1162.
22. Там само. – Спр. 1400.
23. Там само. – Спр. 1410.
24. Там само. – Спр. 2580.
25. Там само. – Спр. 3022.
26. Там само. – Спр. 3585.
27. Там само. – Спр. 3605.
28. Там само. – Спр. 3615.
29. Там само. – Спр. 3621.
30. Там само. – Спр. 3723.
31. Там само. – Спр. 5108.
32. Там само. – Спр. 5110.
33. Там само. – Спр. 5199.
34. Там само. – Спр. 5218.
35. Там само. – Спр. 5220.
36. Там само. – Спр. 5241.
37. Там само. – Спр. 5274.
38. Там само. – Спр. 5312.
39. Там само. – Спр. 5316.
40. Там само. – Спр. 5344.
41. Там само. – Спр. 5345.
42. Там само. – Спр. 5346.
43. Там само. – Спр. 5347.
44. Там само. – Спр. 6027.
45. Там само. – Спр. 6096.
46. Там само. – Спр. 6102.
47. Там само. – Спр. 6661.
48. Там само. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 7.
49. Там само. – Ф. 733. – Оп. 1. – Спр. 91.
50. Там само. – Ф. 739. – Оп. 1. – Спр. 13.
51. Там само. – Спр. 25.
52. Там само. – Спр. 38.
53. Там само. – Спр. 54.
54. Там само. – Спр. 72.
55. Там само. – Спр. 73.
56. Там само. – Спр. 102.
57. Там само. – Спр. 123.

58. Горский-Платонов П. Антука. Очерк из быта православного духовенства / П. Горский-Платонов. – М., 1893.
59. З людьми, Богом і Україною / П.Ю. Саух, В.В. Чуприна, Л.Б. Пилявець та ін. – К. : МАУП, 2006. – 396 с.
60. Перерва В.С. Православне Надросся у XIX ст. / В.С. Перерва. – Біла церква : ПП О. Пшоковський, 2004. – 254 с.
61. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пуряєва. – Львів : Свічадо, 2001. – 160 с.
62. Релігієзнавчий словник / за ред. проф. А. Колодного і Б. Ломовика. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
63. Сельский пастырь в роли мирового судьи // Руководство для сельских пастырей. – 1886. – № 50.
64. Стоколот Н. До проведения в совершенное единение с великорусскими... / Н. Стоколот // Людина і світ. – 2002. – № 9. – С.26-28.
65. Цыпин В. Церковное право / В. Цыпин. – М., 1994. – 440 с.
66. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства / В.М. Шевченко. – К. : Наук. думка, 2004. – 560 с.

This article, which is based on archive, documentary and historical materials, highlights the issues of implementation of imperial direction towards unification and governmentalization of the ecclesiastic religious life in Podillya Orthodox Eparchy, shows the status of the parish clergy in conditions of the incorporation policy of tsarist autocracy at the end of XVIII-first half of XIX century

Key words: *imperial direction, parish clergy, eparchy, clergy governance, incorporation, unification, governmentalization of ecclesiastic religious life.*

Отримано: 18.09.2011

УДК 903.02(477)

П. А. Болтанюк

СПОСОБИ ОРНАМЕНТАЦІЇ ПОСУДУ ЧОРНОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (за матеріалами досліджень з Кам'янець-Подільського замку)

У статті подається огляд способів оздоблення орнаментом керамічного посуду чорноліської культури виявленого під час археологічних досліджень Кам'янець-Подільського Старого замку у 2007, 2008 та 2010 роках.

Ключові слова: *орнамент, візерунок, композиція штамп, дослідження, культура, прокол, пружок, перлина, геометричний орнамент.*

Мабуть не дарма один з провідних українських археологів І.Г. Шовкопляс назвав Середню Наддністрянщину одним «з найбільш багатих районів» України «на пам'ятки матеріальної культури, які відносяться майже до всіх відомих історичній науці епох та періодів...» [24, с.5]. Край, який розміщувався завжди на межі різних етнічних груп, поєднував у собі їхні культурні надбання й традиції створюючи тим самим свою самобутність. Одним з таких періодів, коли яскраво проявилися культурні взаємозв'язки став передскіфський час, що став перехідною епохою між бронзовим та раннім залізним віком, де місцеві чорноліські мотиви поєднувались з прийшлим елементом Гальштату. У цьому плані